

Ke kritice interakcionismu

Zdroje interakcionismu ve filozofii a sociologii

Interakcionismus je zvláštní směr zkoumání společenské skutečnosti, vykládající tuto skutečnost ze vzájemné podmíněnosti jednání jednotlivých členů společnosti, z jejich interakce. Vychází z dlouhodobých tradic buržoazního filozofického a společenskovědního myšlení a v současné době se jeho ideologický význam zvyšuje zároveň s tím, jak si jeho různé odnože získávají značné množství přívrženců mezi sociology a psychology, ekonomy, estetiky i psychiatry v kapitalistických zemích. Nemá tak široké institucionální zázemí příslušných škol a není proto tak populární, jako například strukturální funkcionalismus. Zřejmě proto nebyl také dosud podroben soustavnějšímu marxisticko-leninskému rozboru. Představuje však ustavující součást mnoha dalších směrů, včetně strukturálního funkcionalismu, a jako jeden ze společných jmenovatelů buržoazního přístupu ke společenské skutečnosti si takový kritický rozbor zaslouhuje.

Nejvýznamnějším předchůdcem pojetí kolektivního života jako interakce byl R. Descartes, důsledně rozlišující subjekt a objekt poznání a poukazující tak již nepřímo na jejich vzájemnou vztaženost. Příkrost jeho odlišení aktivního subjektu a pasivního objektu však ještě vylučovala možnost interakce mezi nimi. Objekt v tomto jednosměrném vztahu nemohl být v akci ani ji sám vyvolávat. Vlastními zakladateli interakcionismu jako sociálně filozofického směru byli utilitaristé, zvláště T. Hobbes, J. Locke, D. Hume, A. Smith, J. Bentham a J. S. Mill, kteří teoreticky zdůrazňovali i prakticky propagovali užitečnost vzájemných vztahů či styků mezi členy společnosti.

Utilitarismus přestal pojímat subjekt jako dále nezkoumanou karteziánskou danost. Lidské jednání vysvětloval příčinně jako výsledek vnitřních psychických pro-

cesů, struktury potřeb a „vášní“ jedince. Výchozí vzor interakce zde představovala v té době bouřlivě se rozvíjející ekonomická směna. V ní se teoretická pozornost přesunuje z pasivního fyzikálního objektu poznání k ostatním sociálně ekonomicky aktivním, rovněž z vlastních pohnutek jednajícím členům společnosti. Každý zkoumaný subjekt nazírá potom takto nově vymezený objekt jako interagující pluralitu jedinců. Vztah subjektu a objektu je nadále pojímán jako situace, v níž existují rozrůzněné osobní potřeby a soukromé zájmy. Přitom se zároveň ukazuje, že uspokojování potřeb a zájmů jedince je nejčastěji dosažitelné jen na základě omezování potřeb a zájmů ostatních účastníků interakce.

Poznání teoretické možnosti i praktického výskytu konfliktů mezi různými zájmy členů společnosti problematizuje platnost existujících norem, relativizuje všeobecně uznávané, v té době zvláště náboženské hodnoty a již u Hobbese nastoluje otázku mechanismů zajišťujících vznik a trvání sociálního řádu. Toto poznání tak zároveň odhaluje základní logický problém vlastního utilitaristického výkladu společenské skutečnosti, spočívající v tom, že struktura interakce není vysvětlitelná jen výlučně ze struktury jejich analytických jednotek. Dílčí akce jednotlivých účastníků interakce, pojímaných v tomto výkladu jako izolované, prvotně zcela samostatné atomy či monády, musí být ve své předpokládané rozrůzněnosti mechanicky doplněny působením nějaké mimo vlastní proces interakce zakotvené, sociálně nezbytné koordinace.

Podle zásadního přístupu k řešení tohoto problému utilitaristického atomismu lze v následujících nemarxistických pojetích kolektivního života a interakce rozlišit dva hlavní směry, zhruba odpovídající objektivnímu a subjektivnímu idealismu. Již v prvních odpovědích na otázku řádu vy-

ústuje Lockův metafyzický postulát přirozené konečné totožnosti zájmů všech účastníků interakce, aplikující Leibnizovu představu „předzjednané harmonie“ na společnost, v objektivní idealismus, zatímco Rousseauova představa „společenské smlouvy“ směřuje k voluntarismu a subjektivnímu idealismu. Pozdější rozvoj ekonomie a psychologie odhalil determinaci lidského jednání životními podmínkami jako podmínkami uspokojování potřeb a dosahování cílů jedince. Toto poznání se nesrovnávalo s takto zjednodušujícími postuláty. Tradiční soustředění pozornosti buď jen na jedince, nebo naopak jen na nadindividuálně působící mechanismy koordinace však vedlo pouze ke vzniku rozpracovanějších podob redukcionistického výkladu společenské skutečnosti.

I. Kant zčásti překonává karteziánské odtržení subjektu a objektu i utilitaristický atomismus zdůrazněním významu nadindividuálního vztahného rámce interakce. „Praktický rozum“ u něho spojuje potřebami vyvolanou akci a interakci s morálkou a jejími imperativy jako ustavující součástí kultury. Autonomie jednání vyplývá právě z jeho vztahu k těmto imperativům, jejichž všeobecná závaznost otevírá potom prostor pro objektivně idealistické pojetí interakce. G. W. F. Hegel pojímá interakci již jen jako výraz dialektického pohybu „objektivního ducha“. Akce sama a zvláště tvořivost lidské mysli je nadřazována situačním okolnostem, jednající jedinec je však současně podřazován transcendentnímu systému tohoto pohybu a jeho kulturních výsledků. Objektivně idealistická tradice hegelianismu se později projevila především v buržoazní sociologii redukcí zkoumaných životních podmínek účastníků interakce na podmínky kulturní, na otázky sociálního řádu a jeho normativních, symbolických výrazů.

Je příznačné, že v buržoazní sociologii je přitom téměř zcela opomíjena jiná, významnější část Hegelovy filozofie, jeho pojetí práce jako zdroje dějinné aktivity a emancipace člověka. Dělbá práce vyplývá podle Hegela z prvotního vzájemného boje dvou jedinců a vytváří vztah mezi vítězným „pánem“ a ovládaným „rabem“. Pán neguje své přírodní určení v okamžiku

ku boje i v následujícím konzumu výsledků práce. Rab je neguje podstatně tvořivěji, prací, kterou vsunuje mezi své potřeby a jejich uspokojení. Jím přetvořená příroda je výsledkem uvědoměle zadržného uspokojení potřeb. To vede u raba zároveň ke vzniku jeho sebevědomí přírodu překonávající bytosti i k jeho osvobozujícímu pochopení skutečné pánovy závislosti na něm. Hegelovu dialektiku pána a raba lze považovat za nejrozpracovanější pojetí interakce v idealistické filozofii. Toto pojetí zahrnuje rozpornost interakčního procesu, jeho materiální podmíněnost prací, jeho určenost mocenskými vztahy i historickou perspektivu vyústění těchto vztahů. Ve vývoji společenskovedního myšlení je dokázal zbavit idealistické omezenosti důrazu na vědomí interagujících a dále důsledně rozpracovat pouze marxismus.

E. Durkheim zdůrazňoval svébytnost objektivně existujících, na jedinci nezávislých sociálních faktů, které představují nejvýznamnější prostředí či vztahný rámec pro interagující pluralitu jednotlivých jednajících. Společnost jako zvláštní oblast skutečnosti je zároveň zdrojem koordinující kontroly chování svých členů, a tedy i sociálního řádu. Normativní výrazy působení této kontroly zde jsou, stejně jako podle Kanta, transcendentní vůči interagujícím jedincům [Durkheim 1926]. Tvoří součást kultury, kodifikovaného systému symbolů dané společnosti. G. Simmel se zabýval různými formami objektivizovaných sociálních vztahů, spontánně vytvářenými v procesu interakce a zpětně determinujícími smysl interakce i jednání každého jejího účastníka. Společnost podle něho může existovat jen jako souhrn vztahů mezi sociálně generalizovanými osobami. Generalizace sociálního bytí jedinců, stejně jako Durkheimovy sociální fakty na jedinci nezávislé, je však a priori založena na tom, že bytí jedinců není výlučně sociální [Simmel 1910-11].

Objektivně idealistické řešení trvale se nastolujícího problému plurality účastníků interakce a koordinujícího vztahného rámce této interakce, od normativních „morálních imperativů“ až k formalizující generalizaci „empirického sociálního života“, se

ale již v Simmelově pojetí úzce prolíná s přístupem subjektivně idealistickým. Je-li determinující prostředí interakce chápáno jen jako transcendentní souhrn či systém symbolů, nastoluje se logicky další otázka významu těchto symbolů pro jednotlivé jednající. Kolektivně sdílený objektivní význam sociálních faktů nebo generalizací má vždy svoji druhou stránku subjektivního smyslu, který tyto fakty nebo generalizace mají pro každého zkoumaného jedince. Zdůraznění této stránky souvisí s dalším rozpracováním původního utilitaristického výkladu vnitřních příčin jednání jedince, v objektivně idealistickým přístupu podrobněji nezkoumaných.

M. Weber vychází ve svém pojetí interakce z vymezení činnosti jako specificky lidského chování, kterému jednající jedinec přikládá subjektivní význam. Společenská činnost je zvláštní druh činnosti, při níž jedinec bere v úvahu očekávané chování ostatních. Společenská činnost je vlastním základem interakce. Předmětem zkoumání sociologie je podle něho jednak subjektivní význam společenské činnosti, jednak typické projevy společenské činnosti. Obdobně jako Hegel postihuje význam panství, nadvlády jedněch členů společnosti nad druhými, pro utváření typických způsobů interakce, Weber zdůrazňuje motivy jednajícího jedince a sociologickou nezbytnost porozumění jejich „zamýšlenému smyslu“. Idealisticky pojímané chápání kolektivního života má umožnit výklad jednání v jeho empiricky přístupné podobě, a tedy i v jeho vztahu k vnějším situačním podmínkám. Nejvýznamnější součástí těchto podmínek je opět komplex významů jednání ostatních členů společnosti.

Jako první nemarxistický sociolog uznává Weber za determinující vztahný rámec interakce nejen tradičně uvažovaný kulturní systém, ale i ekonomický a politický systém. Ve snaze metodologicky překlenout rozdíly mezi idealismem a materialismem však odmítá přijmout marxistické rozlišení prvotní materiální základny a druhotné ideové nadstavby kolektivního života. Jeho pojetí vzájemné závislosti mezi ekonomickým, politickým a kulturním systémem [Weber 1956] je idealistické.

Jeho pojetí interakce vyúsťuje logicky směrem k subjektivnímu idealismu. P. Sorokin dovršuje tento subjektivně idealistický přístup svým pojetím interakce jako výlučně významové interakce, zahrnující jednak úmysly subjektů interakce, jednak významy, hodnoty a normy interakci podněcující, v ní uskutečňované a směřované, jednak vnější činnosti a materiální jevy objektivizující takové úmysly a významy [Sorokin 1947]. Představuje tak již přímého předchůdce symbolického interakcionismu.

T. Parsons, který v rámci buržoazní sociologie nejpodrobněji a nejdůsledněji rozpracoval interakcionistický přístup ke společenské skutečnosti, rozlišuje jednotky interakce, strukturu jednotek interakce i interakce samé, proces interakce a prostředí interakce. Na rozdíl od svých předchůdců považuje za jednotku interakce nikoli jedince, ale jednání v jeho systémových souvislostech s jednajícím, situací a orientací jednajícího na tuto situaci. Jednání se podle Parsonse, podobně jako podle Webera, vyznačuje symbolicky vyjádřitelnou smysluplnou motivací a cílovou zaměřeností. Prostředky dosahování cílů jednání nejsou voleny jen na základě racionality utilitárních strategií, ale stejně jako tyto cíle jsou vybírány na základě obdobné normativně hodnotové orientace účastníků interakce. Orientace každého jedince na kolektivně uznávané a společně s ostatními sdílené normy a hodnoty je přitom v původním pojetí předpokládána jako zcela voluntaristická, subjektivistická perspektiva. Normy a hodnoty, Parsonsem označované též jako konečné „ultimativní hodnoty“, představují ve své obdobnosti hlavní podmínku vzniku a trvání interakce [Parsons 1937]. Jejich existence i význam jsou chápány zcela idealisticky. Ve snaze překonat atomismus utilitarismu, ekonomického liberalismu, pozitivismu a behaviorismu vyúsťuje tak toto pojetí interakce v subjektivní idealismus.

V pozdějším Parsonsově pojetí vyplývá možnost interakce rovněž z podobnosti normativně hodnotových orientací jejích účastníků. Ta je však dále založena na všeobecně se prosazující struktuře rolí účastníků interakce a na dominantních, ve

společnosti institucionalizovaných hodnotách. Normy a hodnoty, nyní považované za jednotky svébytného kulturního systému, vyjadřují, symbolizují, uspořádávají a kontrolují orientace jednotek interakce, jednání organismů, osobností, skupin a skupení. Uznávání ultimativních hodnot je podmínkou stability sociálního řádu, institucionalizace určitých způsobů interakce jako součástí normativní kultury představuje podle Parsonse jádro sociální struktury společnosti [Parsons 1952]. Důraz je zde tedy kladen naopak na nadindividuální platnost stejně idealisticky chápaných norem, rolí i hodnot a na jejich nezávislost na všech jednotlivých jednáních. Ve snaze překonat původní psychologismus upadá tak toto pojetí pouze do druhé krajnosti objektivního idealismu.

Výchozím vzorem interakce je pro Parsonse styk dvou jednáních jedinců, „Ego“ a „Alter“. Jejich symbolicky zprostředkované vzájemné ovlivňování vytváří komplementaritu jejich očekávání a jejich výslednou vzájemnou závislost, která je základem sociálního řádu. Každý jednající je současně subjektem akce i objektem orientace pro sebe sama i pro ostatní. Tato orientace obsahuje složky kognitivní, instrumentální či interpretační a emocionální či hodnotící. „Dvoji kontingence“, subjekt-objektová podmíněnost interakce, souvisí jednak se schopností jedince využít dané situace pro uspokojení svých potřeb a zájmů, jednak s jeho schopností poznat nebo odhadnout a zakalkulovat možnosti, které mu takové situace, především ostatní účastníci interakce, poskytují. Výsledkem interakce je na úrovni jedince rozhodnutí, na úrovni mezilidských vztahů komunikace.

Ve výchozí názorové představě se tato dyadická interakce odehrává v přírodním a sociálním vzduchoprázdnu, pouze na základě teoreticky předzjednané vzájemnosti doplňujících se očekávání obou jejích účastníků. Podle Parsonse „systém interakce může být analyzován v termínech rozsahu konformity akcí Ega s očekáváním Alter a vice versa“ [Parsons 1951 : 15]. Konflikt mezi nimi ani vlastní příčiny jejich souladu nebo soupeření nejsou v tomto pojetí zahrnuty. Zdražňována je vý-

hradně existence kulturního systému symbolů, představujících prostředí sociálních faktů a zprostředkovávajících a definujících vztah jednáních k situaci. Dyadická interakce sama kulturu nevytváří, ale předpokládá ji jako základ své smysluplnosti a stability. V logickém rozporu s tímto pojetím je naopak další předpoklad, že význam vzájemných očekávání se v průběhu interakce přesouvá z prediktivního na normativní, sociálně sankcionovaný obsah, jímž se stávají součástmi kulturního systému jako výchozího předpokladu interakce.

V Parsonsově pojetí vesměs nejsou rozlišovány historicko-genetické a strukturálně funkcionální souvislosti výkladu společenské skutečnosti ani není rozebíráno jejich dialektické sepětí. Předpokladem interakce členů společnosti je nejen ideová nadstavba, ale především materiální základna této společnosti. Vztahy mezi jedinci se ustavují souběžně s jejich vztahy k daným nebo nově vytvářeným prostředkům uspokojování jejich potřeb a zájmů. Nadstavbové prostředky zpracování lidí lidmi vznikají z nezbytnosti zpracování přírody lidmi. Podobnost normativně hodnotových orientací účastníků interakce ani nadindividuální existence rolí a institucí nejsou prvotní podmínkou interakce, ale naopak jejím důsledkem. Sociální struktura či řád, jejichž jádrem jsou v marxisticko-leninském pojetí vztahy mezi základními skupinami, třídami a vrstvami společnosti, sice geneticky vznikají v procesu interakce, funkčně však vždy zároveň určují historicky konkrétní způsoby interakce.

Základním a nejpochybnějším předpokladem Parsonsova pojetí interakce je, že v systémech osobnosti se internalizují a v sociálním systému se souběžně institucionalizují v podstatě stejné hodnoty [Parsons 1952]. Pluralita jednáních je nahrazena pluralismem rolí a regulace interakce má být potom zajištěna shodným normativním vymezením těchto rolí. Nejsou rozlišeny vlastní motivy a předem určené role účastníků interakce. Jejich ztotožnění vyplývá z představy, že výkon určitých společensky žádoucích činností samočinně vede k uspokojení potřeb a záj-

mů jednajících. V Parsonsově pojetí vyplývá jednání nikoli z psychologického zprostředkování jeho sociální determinace, ale z prostého paralelismu psychických a sociálních procesů, založeného opět na jakési jejich předzjednané harmonii. Logické rozvedení těchto východisek je tak nakonec obdobné původně odmítaným pozitivistickým východiskům neobbehaviorismu a sociálního behaviorismu.

V tomto pojetí je implicitně předpokládána rovněž naprostá sociální a kulturní homogenita každé společnosti. Není v něm zahrnut rozhodující, takovou teorii empiricky vyvracející výskyt konfliktů hodnot a zájmů jednotlivých skupin kapitalistické společnosti, ani z nich vyplývající relativní rozpor mezi motivací jedince a normami, rolemi a institucemi této společnosti. Interakce je zde založena na stejně implicitní společenské smlouvě zcela rovnoprávných jedinců. Determinace subjektivních orientací jednajících, jejich výběru možných, Parsonsem podrobně rozebíraných alternativ orientace či stávajících vzorů interakčních vztahů, vztahy mocenskými je rovněž opomíjena. Celkový konzervatismus tohoto pojetí vyplývá z přesvědčení, že dané způsoby interakce odpovídají požadavkům uspořádání každé společnosti a stejně jako tyto požadavky jsou ve všech společnostech v zásadě stejné a neměnné. Zdůrazňování nadindividuálního významu sociálního řádu, norem a vzorů interakce, tedy otázek regulace, a opomíjení toho, co je regulováno, vede ke vzniku paradoxní teorie jednání bez jednání a teorie interakce bez interakce. Interakce představuje v Parsonsově pojetí nakonec pouhý výraz posledních, v podstatě stále stejných hodnot.

Aplikace interakcionismu v sociální psychologii

Vzhledem k oborovému vymezení souvisí zkoumání interakce bezprostředněji s předmětem sociální psychologie než s předmětem sociologie. Vzhledem k době ustavení sociální psychologie jako svěbytného oboru bylo však přirozené, že pojetí interakce bylo převzato z buržoazní filozofie a sociologie. Sociálně psychologický přístup k interakci tak byl touto tradicí společensko-

vědního myšlení předem omezen, současně mohl však odhalit omezenost této tradice. K tomu dospěl jednak částečným komplexnějším rozpracováním dílčích problémů interakcionismu, jednak celkovým dovedením jeho postulátů ad absurdum. Aplikace interakcionismu v sociální psychologii obohatila spíše poznání osobnosti než poznání společnosti, k němuž měla původně sloužit. Potvrdila tak svými pochybnými výsledky pravdivost opačného přístupu – principu poznávání vývojově nižších, méně komplexních či determinovaných jevů z jevů vývojově vyšších, komplexnějších nebo determinujících.

Kromě objektivně idealistické redukce zkoumaných životních podmínek účastníků interakce na kulturu, normy a symboly a subjektivně idealistické redukce těchto podmínek na motivy, významy a smysl vznikl v rámci tradice utilitarismu další redukcionistický směr, který se soustřeďoval výlučně na podmínky biologické, otázky dědičnosti a přizpůsobení ekologickému prostředí. Situační okolnosti, životní podmínky či prostředí zde byly pojímány mechanistickomaterialisticky nebo přímo vulgárně materialisticky. Z tohoto pojetí vychází sociální darwinismus, instinktivismus i behaviorismus. Pokusy o řešení problému koordinace jednání plurality členů společnosti, nastoleného utilitaristickým atomismem, vcelku nijak nepřispěly k rozpracování interakcionistického přístupu ke společenské skutečnosti. Samy nakonec nutně vyústily ve svůj logický opak – v indeterminismus a idealismus. Podnítily však rozvoj zkoumání některých psychologických jevů nepřímo souvisejících i z pozdějším sociálně psychologickým rozbořením interakce.

Z instinktivismu vychází též psychoanalýza. S. Freud však již pojímá životní podmínky účastníků interakce méně redukcionisticky. Podoby jedince, dědičně dané a instinktuálně zakotvené, jsou aktivovány podněty z prostředí. Cílové zaměření a kontrola výsledného jednání jsou přitom normativně určeny existující kulturou. Jako první nemarxistický psycholog vysvětluje Freud vztah subjektu a objektu ontogeneticky. Mezi objekty lidského jednání se v průběhu vývoje jedince vyděluje

oblast fyzických jevů a oblast jevů sociálních. V této druhé oblasti, zahrnující především ostatní jedince, dochází nejen k vnějšímu přizpůsobování, adaptaci prostředí, ale i k zvnitřnění, internalizaci normativních požadavků ostatních. Internalizace je důsledkem socializace, k níž dochází v průběhu interakce a která tak představuje druhou stránku interakce, její psychologický význam pro rozvoj osobnosti.

Ve vztahu k ostatním účastníkům interakce se podle Freuda ustavuje jako součást struktury osobnosti „princip reality“ [Freud 1943]. Interakce plurality jednajících je založena na tom, že většina z nich jedná v důsledku osvojení tohoto principu racionálně. Freudův implicitní výklad možnosti vzniku a trvání interakce či sociálního řádu připomíná Lockův předpoklad přirozené totožnosti zájmů a ještě výrazněji Kantův postulát praktického rozumu každého účastníka interakce. Jeho příčinné vysvětlení lidského jednání patří k nejrozpracovanějším a nejkompexnějším v buržoazní idealistické psychologii. Je však znehodnoceno Freudovou kritikou kultury, ahistoricky zdůrazňující její funkci potlačování rozvoje osobnosti [Freud 1953]. Toto mytologické vyústění psychoanalýzy se stalo součástí většiny buržoazního sociálně filozofického, sociologického a psychologického myšlení. Interakcionistický přístup v psychoanalýze a v psychoterapii nejdůsledněji rozvedl H. S. Sullivan [Sullivan 1947].

Nejvýznamnější předchůdci interakcionismu v psychologii byli pragmatisté C. S. Peirce, W. James a J. Dewey, kteří zdůrazňovali a propagovali jako základní cíl jednání každého jedince osobní užitek. Na rozdíl od utilitaristů, kteří spojovali všeobecnou užitečnost se vzájemností styků mezi členy společnosti, pragmatisté se zaměřovali na konečné výsledky, které má interakce pro jednotlivé zvláště úspěšné, sociálně efektivní členy společnosti. Ještě výrazněji než utilitaristé pojímali společenskou skutečnost atomisticky a pluralisticky. Pragmatismus lze z tohoto hlediska považovat za subjektivně zaměřenou odnož utilitarismu. I když se pragmatisté zásadně zabývali pouze dosaženými vý-

sledky, a nikoli vnitřními pohnutkami jednání, vedl jejich požadavek úspěšného sebezprosazování jedince k soustředění pozornosti na ty psychologické stránky efektivního jednání, které souvisejí s osobností jednajících.

Jamesovo vymezení osobnosti, „Já“ jednajících dále rozvedl C. H. Cooley ve svém pojetí osobnosti jako „zrcadlového Já“, odražejícího způsob, jakým jedince vidí ostatní. Jeho důraz na nezávislost takto vzniklé osobnosti na dalších podmínkách a na svébytnost její nadále statické struktury [Cooley 1902] vyústil v subjektivně idealistický přístup k osobnosti i společnosti. K vlastním zakladatelům sociálně psychologického interakcionismu patří spolu s Freudem G. H. Mead. Obdobně jako již Locke a Hume vychází z předpokladu, že lidská přirozenost se utváří v průběhu interakce. Osobnost je podle něho výsledkem interakce jedince s ostatními členy společnosti a přejímání jejich postojů tímto jedincem. Krystalizací přejímaných postojů vzniká jeden souhrnný postoj, který odpovídá zobecněným postojům ostatních, předpokládanému postoji „generalizovaného druhého“ [Mead 1934].

Pojetí osobnosti jako zrcadlového odrazu postojů generalizovaného druhého, připomínající Simmelovu představu generalizovaného sociálního bytí, je v buržoazní sociální psychologii považováno za základ vzniku svébytné teorie tohoto oboru. Přitom je zcela opomíjena úvaha K. Marxe, podle něhož „v jistém směru připomíná člověk zboží. Protože se nerodí ani se zrcadlem v ruce, ani jako fichtovský filozof: »Já jsem Já«, vidí se člověk nejdříve jako v zrcadle jen v jiném člověku. Teprve tím, že se octne k člověku Pavlovi ve vztahu jako k člověku sobě podobnému, začíná mít člověk Petr k sobě vztah jako k člověku“ [Marx 1954 : 70]. Teoretický a obecně metodologický význam tohoto tvrzení spočívá především v tom, že je uváděno v souvislosti s komplexním rozbořením celého souhrnu společenských vztahů a jejich prvotní materiální determinace.

Mead se naproti tomu nezabývá vlastními příčinami vzájemného přejímání postojů. Soustřeďuje se pouze na mechanis-

my zprostředkovávající interakci a utvářející osobnost. Za nejvýznamnější z nich považuje řeč, včetně neverbálních projevů, gest. Tato nedílná součást sociálního chování a interakce je založena na existenci společného systému symbolů dané společnosti nebo nějaké její skupiny. Skutečná komunikace spočívá ve výměně signifikantních symbolů, takových, které vycházejí z určitého úmyslu či ideje jednoho z interagujících a vyvolávají odpovídající úmysl či ideu v druhém účastníku interakce. Toto pojetí je obdobné Durkheimovu pojetí kultury. Sorokinové pojetí významové interakce a Parsonsově rozboru dvojí kontingence. Socializace spočívá podle Meada, obdobně jako podle Freuda, v internalizaci objektů. Ty však mohou být internalizovány pouze ve své symbolické podobě. Podmínkou socializace je tedy symbolicky zprostředkovaná interakce.

Výsledkem utváření osobnosti, interakce a socializace, je vznik vědomí či myslí jedince. Vědomí není podle Meada předpokladem interakce, ale vzniká právě v jejím průběhu. Protože jedinec je současně subjektem i objektem interakce, skládá se ze jeho Já z osobní identity a z reflexivní subjektivity. V reflexivní subjektivitě je jeho identita objektem sama pro sebe. Tím může být proto, protože nejprve představovala objekt pro generalizovaného druhého. Generalizovaný druhý není nakonec ničím jiným, než symbolem reprezentujícím určitou skupinu nebo společnost [Mead 1934]. Stejně jako osobnost je tato její komplementární abstrakce výsledkem symbolické interakce, která se tak stává konečným předmětem Meadova zkoumání sociálně psychologických jevů.

Zakladatelem a propagátorem symbolického interakcionismu jako svébytného směru je H. Blumer [Blumer 1937]. Tento směr zkoumá společenskou skutečnost ze způsobu, jímž účastníci interakce vykládají a vymezují situace, v nichž se nacházejí. Hlavním předpokladem zde je, že lidé jednají vůči objektům podle toho, jaký jim přikládají význam. Osobní význam nějakého objektu pro každého jedince je odvozen z interakce, z toho, jak vůči tomuto objektu jednají a jak jej vymezují ostatní. Podle Blumera jsou tedy veškeré sociálně

významné objekty především produktem symbolické interakce. Lidé jsou nebo se stávají tím, co si o sobě myslí nebo co o sobě vypovídají. Symbolický interakcionismus se zabývá nikoli objektivními vlastnostmi a příčinnou určeností předmětů a vztahů, ale pouze procesy interpretace osobností účastníků interakce či sebereflexí jejich Já, interpretace interakce, interpretace vztahů některých sociálních proměnných a interpretace jejich zkoumání či reflexí vlastní metodologie [Blumer 1969].

Symbolický interakcionismus se pokouší sloučit Durkheimovo objektivně idealistické zdůrazňování svébytné existence nadindividuálních sociálních faktů s Weberovým subjektivně idealistickým zdůrazňováním osobního smyslu sociálních akcí. P. L. Berger a T. Luckmann pojímají z tohoto hlediska interakci jako „sociální konstrukci reality“. V recipročním uplatňování subjektivních klasifikací a typizací mezi účastníky interakce se smysl akcí stává součástí nadosobně platných symbolů a na jedincích nezávislých institucí. Tyto symboly a instituce však zůstávají i při své objektivitě výtvorem lidských subjektů. „Logika“ institucí naopak nespočívá v jejich vnějším fungování, ale ve způsobu, jakým jsou reflektovány účastníky interakce. Podobně jako u Blumera je potom i u Bergera a Luckmanna veškerý svět každodenního kolektivního života nejen považován za reálný řadovými členy společnosti, ale přímo vzniká v jejich myšlenkách a akcích a jako reálný je jimi zachováván [Berger 1966].

V méně vyhraněných podobách symbolického interakcionismu je společenský život pojímán jako průběžné ustavování a změna vzájemných vztahů mezi členy společnosti, jako kolektivní řešení problémů na úrovni fyzické, biologické či ekologické, behaviorální a nakonec symbolické. Symbolická interakce není pouhým protikladem behaviorální interakce, ale jejím vyšším stupněm. Na rozdíl od většiny nemarxistických přístupů ke společenské skutečnosti, v nichž sociální je ztotožňováno se symbolickým, je zde behaviorální, materiálně zprostředkovaná interakce uznávána jako předpoklad vývojově méně

častého případu dosažení symbolicky zprostředkované interakce. Ani v tomto případě nejsou však materiální souvislosti jednání chápány jako determinující stránka jeho symbolických složek. Zdůrazňování symbolického zprostředkování interakce vede nakonec stejně k opomíjení jejího materiálního základu. Symbolická interakce zůstává, podle G. E. Swansona, definována jen jako „proces, jímž jedinci vzáhuji vlastní mysl k myslím ostatních“ [Swanson 1968 : 44]. Mysl či vědomí jsou přitom pojímány opět v pragmatistickém smyslu jako svébytný zdroj instrumentální psychické aktivity, úmyslů, které berou v úvahu dané prostředí, pravděpodobnost uspokojení vlastních potřeb jedince i úmysly ostatních účastníků interakce a nezbytnost přizpůsobit se jejich instrumentálním aktivitám.

V symbolickém interakcionismu je proti behaviorismu kladen důraz nikoli na jednotlivé prosté stimuly vyvolávající bezprostřední reakce jedinců, ale na klíčové stimuly, které svým významem předznamenávají výskyt dalších stimulů a představují tak znak určité třídy aktivit. Osobnostní Já interagujících jedinců má znaky třídy angažovanosti, hledání identity v převzetí určitých postojů a výkonu příslušných rolí, v nichž se ustavuje jejich reflexivní sebe-vědomí, schopnosti racionálního jednání i sebekontroly. Socializace je pojímána jako příprava pro účast, angažovanost jedince v symbolické interakci či komunikaci. Institucionalizace je pojímána jako kolektivní vymezení určitých způsobů interakce, považovaných za nezbytné pro její trvání. Sociální kontrola je pojímána jako změna nebo omezení výskytu takových způsobů interakce, které jsou v rozporu se způsoby institucionalizovanými, jako prosazování jedněch projevů angažovanosti členů společnosti proti jiným projevům. Opomíjení problémů determinace lidského jednání má v symbolickém interakcionismu, obdobně jako v ostatních nemarxistických přístupech ke společenské skutečnosti, za následek neschopnost zodpovědět otázku regulace interakce. Předpoklad prvotní plurality sociálně ekonomicky nijak neorganizovaných účastníků interakce je zde zcela ne-

důsledně doplňován předpokladem původně zcela libovolné angažovanosti každého z nich a zcela náhodného výsledku vzájemné spontánní koordinace jejich činností.

Symbolický interakcionismus přestává krajní, ad absurdum dovedené odmítnutí pozitivistického a behavioristického přístupu ke kolektivnímu životu, který jeho projevy považuje za dané a v podstatě neměnné, za výsledky prostých reakcí jedinců na určité stimuly. Stejně tak vychází z odmítání představy jedince jako v podstatě zcela pasivního objektu působení na něm nezávislých daností, na níž je založen jak instinktivismus, tak i kulturní determinismus. Důraz, který je naproti tomu v symbolickém interakcionismu, obdobně jako u Webera, kladen na význam záměrně podniknuté smysluplné akce, zde vyúsťuje ve stejně jednostranný voluntarismus a subjektivní idealismus. Lidské jednání nelze vysvětlit ani zcela nezávisle na jeho významu či smyslu, ale ani ne výhradně jeho ztotožněním s tím, jak je vykládá sám jednající. Činnost má vždy určitou objektivní strukturu a její objektivní výsledky se nemusí kryt se subjektivně zamýšlenými. Daný sociální řád, v marxistickém pojetí souhrn společenských vztahů, existuje bezprostředně nezávisle na tom, jak je ideologicky vymezován.

Symbolický interakcionismus opomíjí, že hlavním zdrojem určování obecného významu objektů, a zvláště sociálních jevů, nejsou v rozvinuté společnosti jakákoli lidská seskupení nebo kolektivní akce, spjaté s více či méně libovolnou modifikací stávajícího vymezení takových významů, ale především dané základní třídy, třídně determinované normy a instituce, popřípadě třídní boj v příslušné společnosti. Využívány a vykořisťující nepřejímají většinou vzájemně postoje a roli druhého. Jejich interakce není proto vysvětlitelná v rámci metodologie symbolického interakcionismu. Společným jmenovatelem jednání plurality jednajících, základem regulace a podmínkou smysluplnosti jejich interakce je jejich společné materiální prostředí. Kritériem efektivnosti historicky konkrétních způsobů interakce je společenská praxe. Ideologické, sym-

bolické výrazy předpokladů, způsobů i výsledků interakce jsou zároveň výrazy jejich materiálních základů a jejího určení třídními zájmy a rozložením moci v dané společnosti. Normy a instituce usměrňující interakci mohou být sice v průběhu interakce částečně modifikovány, jejich základní změna může však vyplývat pouze z revoluční přeměny daného uspořádání společnosti. Stejně jako veškeré další pokusy buržoazní sociologie a sociální psychologie o nalezení nějakých jiných mechanismů zajišťujících jak trvání, tak i změnu interakce, vyznačuje se též symbolický interakcionismus ahistorismem a relativismem a z nich vyplývajícím konzervatismem.

Sebereflexe metodologie, která má v případě symbolického interakcionismu zastřít neschopnost tohoto směru důsledně příčinně vysvětlit vznik a trvání interakce či sociálního řádu, nachází své další pokračování v ještě samoučelnější metodologii dramatického přístupu ke společenské skutečnosti. Na rozdíl od symbolického interakcionismu, zkoumajícího kolektivní život na základě jeho interpretace ze strany účastníků interakce, zkoumá dramatismus kolektivní život pomocí rozboru a kritiky terminologie používané společenskými vědci k jeho postižení. Tato druhotná reinterpretace vychází z toho, že akt, role a další pojmy označují souběžně některé stránky každodenního společenského dění i ustavující prvky dramatu jako umělecké formy ztvárnění či modelování významných stránek tohoto dění. Drama představuje z tohoto hlediska naopak formu symbolické interakce, určené k vyvolání symbolických akcí, příslušných postojů a emocí u publika.

Proti behaviorismu, rozlišujícím situaci či stimul, subjekt a jeho odpověď, popřípadě praktické prosazení této odpovědi, rozlišuje jeden z hlavních představitelů dramatismu, K. Burke, akt, aktéra či agenta, scénu či situaci a cíl nebo s určitým postojem související účel jednání. Záměrná akce je odlišována od pohybu, existujícího ve fyzikálním a biologickém prostředí i nezávisle na akci, a od mimosymbolické, behavioristicky pojímané operace. Situace, scéna interakce, která může být

chápana v různě širokém smyslu, zahrnuje jednak na kontrole aktéra nezávislé vnější podmínky, jednak jím kontrolované prostředky či agenturu. Zkoumání vzájemných poměrů těchto prvků dramatu má umožnit postihnout základní rozměry interakce. Z poměru aktéra a aktu vyplývá dramatický charakter, jehož stanovení může sloužit jak k výkladu, tak i k ospravedlnění akce. Tento přístup, navazující na Humovo rozlišení akce a jejího porozumění, bere dále v úvahu především poměr stanovených cílů a použitých prostředků i behaviorismem opomíjené nezáměrné, nežádoucí důsledky takové akce. Mechanistický, pozitivistický model kolektivního života je uznáván pouze jako dílčí součást širšího dramaturgického modelu společenské skutečnosti.

Sociální řád i dezorganizace jsou v tomto směru vykládány pomocí dramatických principů negativity a nahrazování symbolů. Princip negativity souvisí se sociální kontrolou a konformitou, založenou na negativních sankcích. Každá podniknutá akce může dramaticky vyústit v konflikt, jehož řešení může být potom v každodenní praxi, stejně jako dramatu, využito prostřednictvím psychoanalyticky chápaného nahrazování symbolů k potrestání libovolně stanovitelného „obětního beránka“ nebo k rétorickému ovlivňování účastníků takového dramatu na základě jejich identifikace se stanovenou antitézou [Burke 1962]. Ať už je dramaturgický model společenské skutečnosti pojímán doslovně, nebo jako metafora, v níž je dramatický symbol odlišován od symbolizované skutečnosti, či nakonec jen jako zvláštní teorie společenskovední terminologie, a tedy jako jakási symbolická interakce na druhou, je jeho použitelnost k výkladu této skutečnosti značně omezena.

Obdobně jako Blumer ztotožňuje společnost se symbolickou interakcí [Blumer 1962], H. D. Duncan ji považuje za „symbolické drama“ [Duncan 1968]. Změna označení však rovněž v tomto případě nijak nepřispívá k podstatnějšímu postižení zkoumané skutečnosti. Dramatismus nevyužívá důsledně ani vlastní terminologická a metodologická východiska. Opomíjí například, že i v dramatu existuje vý-

znamný rozdíl mezi předem určenou rolí aktéra a jeho osobnostními znaky spoluurčenou výslednou hrou v této roli, mezi okamžitou situační maskou aktéra a jeho trvalou osobní identitou, nebo mezi vnějšími podmínkami vynucenou epizodickou konstrukcí významu a aktérovou průběžnou tvorbou vlastního životního dramatu na různých scénách. Stejně tak opomíjí zásadní rozdíly mezi zdroji rozvržení akcí v uměleckém dramatu a kolektivním životě členů společnosti. Akce a interakce jednotlivých konkrétně situovaných účastníků historického společenského „dramatu“ jsou vždy určeny danými, na nich nezávislými společenskými vztahy, celkovou sociálně třídní strukturou příslušné společnosti. Tuto strukturu, zahrnující především velké společenské skupiny, nelze ztotožňovat pouze s bezprostředně empiricky postihnutelnými mezilidskými vztahy. Stanovení některých okrajových příčin a důsledků sociálních problémů a konfliktů v kapitalistické společnosti nevede k jejich překonání. Volba atraktivní terminologie slouží navíc spíše k dočasnému zastírání rozporů ve struktuře této společnosti.

T. M. Newcomb popisuje „proces seznamování“ účastníků interakce jako následek vzniku prvotních dojmů každého jedince o ostatních, jejich vzájemné klasifikace podle zastávaných rolí, vzájemného uznání ideologií a nakonec vzájemného přizpůsobování jejich postojů [Newcomb 1961]. Vzájemné uznání ideologií, v marxistickém pojetí tohoto případu osobních souhrnných, světonázorově významných postojů jedinců, a přizpůsobení jejich dílčích postojů ke konkrétním objektům, lze považovat též za přejímání objektů a vztazných rámců identifikace mezi jednotlivými účastníky interakce. Přizpůsobování a přejímání postojů účastníků interakce může probíhat na základě jakýchsi implicitně předpokládaných smluvních kompromisů, stejně implicitně vyjednaných vzájemných ústupků a odměn a konečného oboustranného souhlasu o uspokojivosti dosaženého výsledku i o jeho zajištění příslušnými pozitivními i negativními sankcemi. Tak dochází v interakci zároveň ke spontánní částečné a někdy i skutečně dramatické směně osobnostních, z takových

identifikací vyplývajících identit jednajících.

Toto pojetí představuje logický spojující článek mezi symbolickým interakcionismem, dramatismem a dalším směrem zkoumání společenské skutečnosti – teorií sociální směny. Teorie sociální směny vychází z dlouhodobé tradice buržoazních představ společenské smlouvy. Její současné rozpracování v nemarxistické sociální psychologii využívá však i nových poznatků teorie „posilování“ žádoucích, správných či přiměřených odpovědí v procesu učení, socializace a interakce a teorie her. Stejně jako původní utilitarismus je i teorie sociální směny odrazem ekonomické směny v kapitalistické společnosti. Modernizace utilitarismu, zvláště Smithova učení, v této podobě je naopak odrazem změn v sociálně ekonomickém životě této společnosti na nynějším stupni jejího vývoje. Obdobně jako teorie posilování a teorie her je i teorie sociální směny založena spíše na popisu různých možností jednání a jeho ovlivnění nebo kontroly, různých způsobů a výsledků interakce než na jejich důsledném příčinném výkladu.

Hlavním předpokladem teorie sociální směny je, že mnoho odměn v nejširším smyslu prostředků uspokojení osobních potřeb a zájmů může jedinec získat pouze v interakci s ostatními a že proto interakce je totožná se sociální směnou takových odměn. Vznik a trvání interakce vysvětluje tato teorie tím, že každý její účastník vstupuje do styku s ostatními na základě subjektivního očekávání určitých odměn a setrvává v tomto styku, jestliže se v něm správnost jeho očekávání potvrzuje. Podobně jako již Simmel, vychází i stoupenci této teorie z představy, že právě rozdílnost zájmů jednotlivých členů společnosti vede ke vzniku jejich skupení. V této představě se také nejvýrazněji projevuje redukcionistický, z utilitarismu přejatý a společenskou skutečnost převráceně vykládající atomismus takového přístupu ke zkoumání interakce.

Vzhledem k různorodosti možných odměn je oblast sociální směny širší než oblast směny ekonomické. Stejně jako v ekonomii volného trhu je i zde nezbytná prvotní demonstrace oboustranné žádoucnos-

ti, užitečnosti vzájemného styku a platí i zde princip klesající okrajové užitečnosti. Na rozdíl od ekonomické směny nejsou však v oblasti sociální směny přiměřené odměny či zisky předem jednoznačně stanoveny. To vyplývá z rozdílného psychologického významu sankcí pro jednotlivé účastníky sociální směny i z nespecifikovanosti objektivních výrazů sociálního uznání. Rovněž tak zde nejsou specifikovány a institucionalizovány limity takového v podstatě spontánního jednání. Otázky nadindividuálně platné organizace, symbolického vyjádření, popřípadě legitimizace, či naopak změny daných způsobů sociální směny, souhlasu nebo nesouhlasu jejich účastníků s těmito způsoby, přesahují redukcionistický výchozí rámec této teorie a nejsou v ní proto rozebírány.

G. C. Homans, který nejpodrobněji a s největší redukcionistickou důsledností rozpracoval teorii sociální směny, popírá nezbytnost vysvětlování sociálního chování v jiných, svébytných pojmech, než jsou ty, jež slouží k psychologickému vysvětlení individuálního, v podstatě behavioristicky chápaného chování. Empirická zobecnění sociálně psychologických i sociologických výzkumů vykládá jako specifický projev obecných psychologických zákonitostí. Pro interakci podle Homanse obecně platí, že čím častěji v určitém období jednání jednoho účastníka interakce odměňuje činnost druhého, tím častěji bude druhý tuto aktivitu vyvíjet, čím hodnotnější je pro jednoho odměna, kterou mu druhý poskytuje, tím častěji bude tento vyvíjet odměňovanou aktivitu, čím častěji jeden dostal v nedávné minulosti odměnu od druhého, tím méně hodnotná je pro něho každá další stejná odměna, a čím častěji selhává v jeho neprospěch princip spravedlivého rozdělování odměn, tím je pravděpodobnější, že bude jednat na základě negativních předpokládanou racionalitu směny narušujících emocí.

Homans omezuje svůj přístup k interakci jen na zkoumání „elementárního“, neformálního či „subinstitucionálního“ chování jedinců. Odmítá zabývat se danými normami a dalšími symbolickými prostředky regulace interakce, jak to činí na příklad Parsons. Veškeré jednání členů spo-

lečnosti vykládá výhradně jako „směnu aktivity, hmatatelné či nehmatatelné a více nebo méně výnosné nebo nákladné, mezi přinejmenším dvěma osobami“ [Homans 1961 : 13]. Mnozí další stoupenci teorie sociální směny spatřují v souladu s ekonomii liberalismu základ této směny v prvotním, vnějšími okolnostmi nedeterminovaném volném aktu izolovaných jedinců. Stejně jako Homans upadají i oni ve snaze vyhnout se extrémnímu objektivně idealistickému zdůrazňování významu norem a hodnot pro vznik a trvání interakce do druhé krajnosti voluntarismu a subjektivního idealismu.

V méně vyhraněných podobách teorie sociální směny jsou rozpracovávány některé dílčí otázky kritérií hodnocení odměn, předjímání budoucích odměn, iracionálních motivů směny, sociálních závazků a vzájemné důvěry jako nezbytného předpokladu trvání interakce. Zvláštní pozornost je zde věnována utilitarismem nastolenému problému vztahu egoismu či hédonistického kalkulu a altruismu jako základních protikladných pohnutek účasti jedince na sociální směně. Altruismus může ovšem vyplývat pouze z konformity vůči určitým normám a hodnotám nebo z jejich internalizace jako něčeho, co je nadřazeno osobním zájmům. Samo subjektivní uznávání nějaké hodnoty může mít přitom pro jedince význam odměny. Rovněž získání sociálního uznání za nezištnost, výkon nějaké činnosti bez nároku na odměnu působí jako odměna. I v případě, kdy sociální směna není přímo redukována na svůj behaviorální základ, však atomismus těchto pojetí znemožňuje postihnout specificky sociální jevy organizace, institucionalizace a změny způsobů interakce.

A. W. Gouldner se pokouší řešit problém egoismu a altruismu zdůrazněním významu reciprocity. Na rozdíl od prosté komplementarity, doplňování práv jednoho účastníka interakce povinnostmi druhého, je reciprocita založena na uznávání práv i povinností na obou stranách. Očekávání reciprocity získává charakter morální normy, vymezující vzájemnou závaznost účastníků interakce a interakci samotnou tak zároveň podněcující a stabilizující. Právě

obecná platnost této normy umožňuje překonávat problémy vyplývající z dlouhodobosti intervalů sociální výměny jednotlivých odměn a z mnohoznačnosti psychologické hodnoty těchto odměn ve většině případů, z nemožnosti splnit závazek jedné strany poskytnutím ekvivalentní odměny straně druhé v některých případech, a nakonec z klesající hodnoty, užitečnosti opakujících se stejných odměn nebo z „inflace konformity“ v průběhu interakce [Gouldner 1960].

Zde již teorie sociální směny bezprostředně naráží na konkrétní otázky sociálního zdroje odměn, dvousměrnosti nebo jednosměrnosti směny, její rovnocennosti, popřípadě na hédonistickém kalkulu založené racionality, a celkové spravedlivosti distribuce odměn a zisků i trestů nebo nákladů. Předpoklad vzájemné regulace chování recipročními akcemi účastníků interakce je již v rámci této teorie vyvrácen tím, že takové akce mohou být též pouze komplementární a z nich vyplývající regulace interakce je tedy v podstatě jednosměrná. Jednosměrnost regulace činnosti účastníků interakce je však příznačná právě pro vztah moci. Na rozdíl od dvousměrného vztahu směny nemají závislí jedinci v mocenských vztazích vlastní zdroj, nebo alternativně dodavatele odměn, možnost donutit vlastníky zdrojů k poskytnutí odměn ani jiné náhražky takových odměn.

Vysvětlení těchto empirických jevů, jejichž každodenní výskyt v kapitalistické společnosti podstatně omezuje platnost teorie sociální směny, je zde nahrazováno snahou jednoznačně vymezit poměr rozsahů oblasti mocenských vztahů a oblasti sociální směny. Nerovnováha jednosměrných mocenských vztahů je podle této teorie kompenzována rovnováhou vzájemné sociální směny jak na úrovni celé společnosti, tak „sekundární směnou“ vlastních zdrojů moci na úrovni dílčích společenských skupin a seskupení. Problém vykořisťování jako zvláštního případu nerovnováhy reciprocity má být řešen moralisticky dodržováním normy reciprocity a jejím doplněním normou dobročinnosti, vyžadující od mocensky nadřazených účastníků interakce altruistickou odpovědnost za

zachování spravedlivého rozdělení odměn.

Tyto sociálně utopické představy vyplývají především z toho, že teorie sociální směny neposkytuje vědeckou perspektivu překonání takových rozvoj interakce omezujících jevů. Na jedné straně zcela redukuje zkoumanou společenskou skutečnost jen na oblast dobrovolných mezilidských styků typu „laissez-faire“ a na druhé straně poznatky o tomto způsobu interakce, historicky omezeném jen na epochu kapitalismu volně soutěže a jeho částečné přezívání v současných společnostech, stejně nepřipustně generalizuje na všechny typy uspořádání společnosti. Vztahy mezi determinovanými a determinujícími jevy pojmá naprosto převrácené. Diferenciace potřeb a zájmů jednotlivých členů společnosti včetně vzniku individualismu je nikoli předpokladem, ale důsledkem existence společenských skupin a seskupení. Obdobně moc není příčinou vlastnictví zdrojů odměn, jak předpokládá tato teorie, ale naopak. Způsob bezprostřední interakce a sociální směny i jeho další organizační a symbolické výrazy jsou vždy určeny danými nadindividuálně existujícími společenskými vztahy včetně stávající mocenské hierarchie skupin či rolí.

Základní sociologický problém koordinace jednání atomistické plurality účastníků interakce, který stejně jako ostatní interakcionistické směry nedokázala uspokojivě vyřešit ani teorie sociální směny, postihl již Marx. Podle něho „směna ... předpokládá ovšem všestrannou závislost výrobců na sobě, ale zároveň úplnou izolaci jejich soukromých zájmů a dělbu společenské práce, jejíž jednota a vzájemné doplňování zároveň existují jako přírodní poměr mimo individua, nezávisle na nich“ [Marx 1971 : 115]. Marx ovšem poukázal současně na historickou přechodnost sociálně ekonomické izolovanosti jedinců a jim odcizených institucionálních forem regulace jejich interakce, na podmíněnost tohoto stavu kapitalistickým výrobním způsobem a perspektivu jeho změny nastolením výrobního způsobu socialistického. Právě stávající výrobní způsob, interakcionismem i dalšími buržoazními teoriemi opomíjený, je nejpodstatnějším, konečným zdrojem regulace interakce. Teorie i prak-

tická aplikace marxismu-leninismu odhalila rozhodující, v buržoazních teoriích však rovněž opomíjený, sociálně politický význam společenských tříd, třídních zájmů a třídního boje pro dosahování vývojově vyšších stupňů uspořádání společnosti, a tedy i pro vznik všestranně uspokojivějších způsobů interakce.

Interakcionismus v sociologii a sociální psychologii i jeho odnože – symbolický interakcionismus, dramatismus a teorii sociální směny, lze souhrnně hodnotit jako směr, který se soustřeďuje jen na jednu vnější vrstvu mnohorozměrné společenské skutečnosti a opomíjí nebo přímo zastírá význam podstatnějších, mezilidské vztahy determinujících a regulujících vrstev této skutečnosti. Otázka vzniku a trvání interakce a sociálního řádu představuje jeden z hlavních nevyřešených problémů buržoazních společenskovědních teorií. Marxisticko-leninský přístup ke zkoumání společenské skutečnosti vychází ze zásadně odlišného, dialektického a historickomaterialistického postavení této otázky. Neomezuje se jen na prostý popis mechanismů determinujících a regulujících interakci a zajišťujících stabilitu sociálního řádu, ale postihuje především složité systémové vazby způsobů vzájemného styku mezi členy společnosti na další oblasti společenské skutečnosti. Zahrnuje zároveň širší otázky koincidence aktivity subjektu a situačních podmínek, subjektu a objektu determinace, záměrného i nezáměrného utváření praxe i teorie interakce a nakonec i vlastního cíle jejího ovlivňování či usměrňování. To, že existence interakce a sociálního řádu je v buržoazních teoriích falešně reflektována, přitom naprosto neznamená, že by nepředstavovala jednu z významných stránek reálné společenskovední problematiky, kterou se zabývá a v ještě větší míře by se měla nadále zabývat též marxisticko-leninská sociologie a sociální psychologie.

Literatura

- Berger, P. L., Luckmann, T.: *The Social Construction of Reality*. New York 1966.
Blumer, H.: *Social Psychology*. In: Schmidt, E. P., vyd., *Man and Society*. New York 1937.

- Blumer, H.: *Society as Symbolic Interaction*. In: Rose, A. M., vyd., *Human Behavior and Social Processes*. Boston 1962.
Blumer, H.: *Symbolic Interactionism, Perspective and Method*. Englewood Cliffs 1969.
Burke, K.: *A Grammar of Motives and A Rhetoric of Motives*. Cleveland 1962.
Cooley, C. H.: *Human Nature and the Social Order*. New York 1902.
Duncan, H. D.: *Communication and Social Order*. London 1968.
Durkheim, E.: *Pravidla sociologické metody*. Praha 1926.
Freud, S.: *Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens*. Ges. Werke VIII, London 1943.
Freud, S.: *Das Unbehagen in der Kultur*. Frankfurt a. M. 1953.
Gouldner, A. W.: *The Norm of Reciprocity: a Preliminary Statement*. American Sociological Review 25, 1960.
Homans, G. C.: *Social Behavior: Its Elementary Forms*. New York 1961.
Marx, K.: *Kapital I*. Praha 1954.
Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Praha 1971.
Mead, G. H.: *Mind, Self and Society From the Standpoint of Social Behaviorist*. Chicago 1934.
Newcomb, T. M.: *The Acquaintance Process*. New York 1961.
Parsons, T.: *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. Glencoe, Illinois 1937.
Parsons, T., Shils, E. A., vyd.: *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Mass. 1951.
Parsons, T.: *The Social System*. Glencoe, Illinois 1952.
Simmel, G.: *How is Society Possible*. American Journal of Sociology 3, 1910-11.
Sorokin, P. A.: *Society, Culture and Personality*. New York 1947.
Sullivan, H. S.: *Conceptions of Modern Psychiatry*. Washington 1947.
Swanson, G. E.: *Symbolic Interaction*. In: International Encyklopaedia of the Social Sciences, New York 1968.
Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft I*. Tübingen 1956.

Резюме

Влачил Я.: Критика интеракционизма

Первая часть статьи занимается источниками интеракционистского подхода к исследованию общественной действительности в буржуазной философии и социологии. Интеракционизм исходит из традиции утилитарного понимания взаимных связей членов общества. Атомистическое толкование выдвинуло здесь теоретическую проблему возникновения и существования социального строя, координации и регулирования поведения общности изолированных индивидуумов. Последствием этого недиа-

лектического подхода были, с одной стороны, объективно-идеалистические попытки решить данную проблему при помощи постулата естественного тождества интересов членов интеракции, а, с другой стороны, субъективно-идеалистические предпосылки о существовании волюнтаристского общественного договора между индивидами с различной направленностью интересов.

Объективно-идеалистическая философия подчеркивает сверхиндивидуальное значение морали и культуры, как соотносительных рамок интеракции. Подобным образом подчеркиваются нормативные, символические выражения коллективной жизни в ранней буржуазной социологии. Понимание Дюркгеймом социальных факторов и понимание Симмелем генерализации социального бытия, как основы социального строя и источника контроля поведения членов общества, связаны с этим направлением редукционистского толкования общественной действительности. Подчеркивание Вебером мотивации, задуманного смысла деятельности участников интеракции и понимание Сорокиным смысловой, являющейся следствием умыслов действующих лиц интеракции представляют, наоборот, субъективно-идеалистическое направление. Этому подходу отдает дань и Парсонс в своем первоначальном интеракционистском подходе к общественной действительности. Разработанным им, где он предполагает волюнтаристское принятие каждым участником интеракции подобных нормативных ценностных ориентаций.

Более поздний подход Парсонса подчеркивает, наоборот, сверхиндивидуальную структуру ролей и доминантные ценности, институционализированные обществом, определяющие ориентацию действующих личностей. Признание норм и ценностей данного общества здесь считается основой стабильности социального строя, институционализация определенных форм интеракции понимается как ядро социальной структуры этого общества. К наиболее сомнительным предпосылкам этого объективно идеалистического подхода принадлежит предпосылка тождественности между выполнением деятельности, желательных с точки зрения общества, и интересами людей их выполняющих. С этим связана антиисторическая предпосылка полной социальной и культурной однородности каждого общества и, как следствие, консерватизм, считающий исследуемые способы регулирования интеракции в принципе неизменными.

Другая часть статьи занимается применением интеракционизма в буржуазной социальной психологии. Объяснение Фрейдом социализации, интернализации норм и ценностей отдельной личностью, как другой стороны интеракции, было обесценено последующей критикой культуры, подчеркивающей лишь ее функцию подавления развития личности. Прагматический подход к личности был разработан в концепции Кулея — зеркального «я»-и в концепции Мида о генерализованном втором, раз-

рабатывающих социально-психологические стороны интеракции. Подчеркивание Мидом коммуникативного обмена значимых символов и их интернализации, являющейся основой тождества личности и рефлексивной субъективности индивидуума, ведет к символическому интеракционизму. Это направление исследует общественную действительность на основе того, каким образом отдельные участники интеракции данное положение определяют.

В понимании Блюмера все социально значимые объекты являются продуктом символической интеракции. Попытка Вержера и Люкмана сочетать объективно и субъективно идеалистический подход опирается на постулат социальной конструкции реальности, где объективное значение символов и учреждений основывается лишь на их субъективном смысле для участников интеракции. Неучитывание материальной, социально-экономической детерминации поведения и его значения закрывает возможность — и для менее отчетливо выраженных форм символического интеракционизма — ответить на вопрос о регулировании интеракции и существовании социального строя. Подобный релятивизм характерен и для драматизма. Это направление исследует общественную действительность вторично, на основе способа ее терминологического описания общественными науками. Реинтерпретация понятий, касающихся как отдельных сторон повседневной жизни, так и элементов драмы, однако, не содействует более существенному пониманию исследуемой действительности.

Описание процесса ознакомления участников интеракции друг с другом Ньюкомбом сочетает символический интеракционизм и драматизм с дальнейшим направлением исследования общественной действительности, с теорией социального обмена. Эта модернизация понятия об общественном договоре объясняет существование интеракции и социального строя взаимным обменом вознаграждений между членами общества. Психологизирующее толкование элементарного социального поведения Хоманса не учитывает данные институциональные средства регулирования и организации интеракции. Волюнтаристской является и попытка Гульднера объединить предпосылку альтруизма и предпосылку эгоизма в качестве источников интеракции при подчеркивании значения взаимности обмена, как моральной нормы, являющейся импульсом и стабилизатором интеракции.

Интеракционизм во всех своих формах отождествляет социально-классовую структуру общества, или данный социальный строй с непосредственно эмпирически постижимыми отношениями отдельных личностей. Он не учитывает одностороннюю, классовую детерминацию (детерминацию власти) способ интеракции и социальных изменений, преобладающую над взаимным регулированием поведения взаимодействующих личностей. Он ставит на голову соотношение причины и следствия интеракции, неправомерно генерализирует редукционистские тезисы по всем типам

организации общества, не дает научную перспективу преодоления существующих ограничений развития всесторонне более удовлетворительных способов интеракции. Он скрывает значение подлинных регуляторов интеракции и основ социального строя, к которым относятся прежде всего данный способ производства и классовые источники его преобразований.

Summary

Vláčil J.: Towards Criticism of Interactionism

The first part of the paper is concerned with the sources of the interactionist approach to the investigation of social reality in bourgeois philosophy and sociology. Interactionism is based on traditions of the utilitarian conception of interrelations among members of the society. The atomistic interpretation raised the theoretical problem of the origin and duration of the social order, of the coordination and regulation of the behaviour of a plurality of isolated individuals. This undialectical approach led to objectively idealistic attempts at solving the given problem with the aid of the postulate of the natural identity of interests of interaction participants on the one hand, and, on the other hand, to subjectively idealistic assumptions of a voluntaristic social contract among individuals with different special-interest orientations.

The objectively idealistic philosophy emphasizes the superindividual importance of morale and culture as the reference frame of interaction. A similar emphasis is laid on normative, symbolical expressions of collective life in early bourgeois sociology. Durkheim's conception of social facts and Simmel's conception of social-existence generalizations as a basis of the social order and as a source of control of the society members' behaviour follow this trend of reductionistic interpretation of social reality. On the other hand, Weber's emphasis on motivation, the intentional sense of the interacting persons' activity and Sorokin's conception of significant interaction ensuing from the actors' intentions represent the subjectively idealistic trend. This has substantially influenced Parson's original elaboration of the interactionist approach to social reality which presupposes a voluntaristic acceptance of an analogous normative value orientation on the part of every participant in the interaction.

On the other hand, Parson's later conception points out the superindividual structure of roles and the dominant values institutionalized in the society as determinants of the actors' orientation. The recognition of the norms and values of a given society is considered as a basis of the stability of the social order, the institutionalization of certain modes of interaction is conceived as the core of the social structure of this society. The

most questionable assumptions of this objectively idealistic approach include also the assumption of the identity of the performance of socially desirable activities and the interests of those performing them. The ahistorical assumption of an absolute social and cultural homogeneity of every society and the resultant conservatism considering the examined methods of regulating interaction as unchangeable on principle are connected herewith.

The second part of the paper discusses the application of interactionism in bourgeois social psychology. Freud's interpretation of the individual's socialization, of the internalization of norms and values as another aspect of interaction was depreciated by the following criticism of culture emphasizing no more than its function of suppressing personality development. The pragmatic approach to personality was developed in Cooley's conception of the mirror Ego and in Mead's conception of the generalized Other concerned with the social-psychological aspects of interaction. The emphasis laid by Mead on the communicative exchange of significant symbols and on their internalization, whereupon the personal identity and the reflexive subjectivity of the individual are based, leads to symbolic interactionism. This trend examines social reality in terms of the means used by the interaction participants to define the given situation.

In Blumer's conception, all socially significant objects are a product of symbolic interaction. Berger's and Luckmann's attempt at consolidating the objectively and the subjectively idealistic approach rests on the postulate of the social construction of reality: here the objective significance of symbols and institutions is based exclusively on their subjective meaning for the participants in the interaction. The omission of the material, socioeconomic determination of behaviour and its significance makes it impossible — even in less crystallized forms of symbolic interactionism — to answer the question of the regulation of interaction and of the existence of social order. Also dramatism is characterized by a similar relativism. This trend examines social reality secondarily — from the way in which it is terminologically described by the social sciences. However, the reinterpretation of notions denoting both the aspects of everyday life and the elements of the drama fails to contribute to a more substantial comprehension of the examined reality.

Newcomb's description of the acquaintance process of the interaction participants with each other brings symbolic interactionism and dramatism in connection with a further trend of investigating social reality — with the theory of social exchange. This modernization of the notion of social contract explains the existence of interaction and of the social order in terms of a mutual exchange of rewards among members of the society. Ho-

man's psychologizing interpretation of elementary social behaviour neglects the given institutional means of regulating and organizing interaction. Gouldner's attempt at consolidating the assumption of altruism and that of egoism as sources of interaction by stressing the significance of reciprocity as a moral norm stimulating and stabilizing interaction is similarly voluntaristic.

Interactionism in all its forms identifies the social-class structure of the society or the given social order with empirically directly graspable interindividual relations. It omits the power and class determination of the modes of interaction and social exchange

predominating over the mutual regulation of behaviour through the actors' reciprocal actions. It inverts the relation between the causes and the consequences of interaction and incompetently generalizes reductionistic ascertainties on all types of social organization, without offering any scientific perspective of overcoming the present limitations impeding the development of generally more satisfactory modes of interaction. It obscures the significance of real regulatives of interaction as well as of the foundations of social order involving primarily the given mode of production and the class-determined sources of its change.